

УЗБЕКИСТОН
ССР
«БИЛИМ»
ЖАМИЯТИ

М. АБДУРАҲМОНОВА

РУҲИЙ ДУНЁ ТАСВИРИ

«ЎЗБЕКИСТОН» НАШРИЁТИ

Тошкент — 1977

Инсон руҳий олами ниҳоятда ранг-баранг. Унинг «сир»ларини нашф этиш учун сўз санъаткори улкан маҳорат эгаси бўлмоғи лозим. А. Қодирий, А. Қаҳҳор ва Ойбек сингари забардаст адибларимиз бу борада катта ютуқларни қўлга киритдилар. Ри-солада бу ёзувчиларнинг инсон дилини тадқиқ этишдаги маҳора-ти, ўзига хос услуби ҳақида сўз юритилган.

Китобча адабиёт мухлисларига мўлжалланган.

Редактор Б. Шарипов
Техредактор У. Ким
Корректор З. Аҳмаджонова

Мунаввар Абдурахманова

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ
ИЗОБРАЖЕНИЕ

На узбекском языке

Издательство «Узбекистан»
1977 — Ташкент, Навои, 30.

Отпечатано в ордена Трудового
Красного Знамени типографии
издательства ЦК КП Узбекиста-
на, Ташкент, «Правда Восто-
ка», 26.

Теришга берилди 25/VIII-1976 й.
Восишга рухсат этилди 3/V-1977 й.
Қоғоз формати 84×108¹/₃₂. № 2.
Восма листи 1,0. Шартли бос. л.
1,68. Нашр листи 1,71. Тира-
жи 10437. Р—12235. «Узбекистон»
нашриёти, Тошкент, Навоий, 30.
Шартнома № 300—76.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Бай-
роқ орденли босмахонаси, Тош-
кент, «Правда Востока», 26. За-
каз № 1463. Баҳоси 6 т.

А $\frac{10508-208}{M 351 [06] 76}$ 90—77

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1977 й.

РУҲИЙ ТАҲЛИЛ — РЕАЛИСТИК ИЖОД ТАЛАБИ

Инсон руҳиятининг бадий таҳлили — реалистик сўз санъатининг асосий белгиси, унинг туб моҳиятини белгиловчи сифатидир. Зотан, «инсоншунослик»ни шахснинг руҳий дунёсидан ажратиб тасаввур этиб бўлмайди. Ҳаётда ҳам, унинг бадий инъикоси бўлган адабиётда ҳам инсоннинг ижтимоий-эстетик қиммати кўп жиҳатдан унинг маънавий-руҳий бойлигига боғлиқ. Инсон ҳаёт йўли давомида улкан ва кўп қиррали дунё билан тўқнашар экан, унинг шахсида ҳам шу дунё каби мураккабликлар юз бериши ва унинг ички дунёсида, психологиясида буларнинг аксарияти воқе бўлиши табиий.

Адабиёт турли-туман кишилар қалбига кириб бориб, улар ҳаётининг ранго-ранг қирраларини кашф этади, тадқиқ қилади. Бадий адабиётнинг энг зўр хосиятларидан бири ҳам унинг «одам танитиши»дир. Инсоннинг табиати мураккаб. Унда турли ўйлар ва интилишлар мавжуд. Реализм инсонни ички ва ташқи жиҳатдан бир бутунликда олиб, психикасининг турли ҳолатларини ҳаққоний ёрита билишни талаб этади. Психика ҳаракати бир йўналишга эмас, балки зиддиятли, мураккаб ва кўп томонлама жараёндир. Шахснинг психик қиёфаси, шахсда юз берадиган турли психологик ҳолатлар маълум даражада барқарор бўлиб, улар характернинг шаклланишида ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Негаки давр ўзгариши билан инсон онги ва тушунчаси ҳам ўзгариб бориши мумкин, лекин унинг психологиясидаги ўзгаришлар нисбатан секинлик билан рўй беради. Шунинг учун ҳам бадий асарда маълум бир гуруҳга мансуб кишиларнинг қиёфасини жонлантиришда, аввало, улар психологиясининг чуқур очиб берилиши характер хатти-ҳаракати, фаолияти ва кечинмаларининг ҳаётийлигини таъминлайди.

Инсон руҳий оламининг жумбоқларини ҳаққоний

ёрита билиш реалистик бадий ижоднинг талабидир. Психология фан сифатида шаклланиб улгурмаган аввалги асраёқ инсон ҳаётининг ички қирраларини ҳаққоний ёритишга уриниш баркамол асарларни майдонга келтирган эди. Л. Толстой, Ф. М. Достоевский, И. Гончаров, И. Тургенев, А. Чеховдан тортиб В. Скотт, О. Бальзак, Стендаль каби Ғарбий Европа ёзувчиларигача инсон психологиясини ва у билан боғлиқ ҳолда янги-янги инсоний фазилатларнинг пайдо бўлиши, шаклланиш жараёнини ўрганиб, ички дунё тасвирида реалистик ҳаққониятга эришдилар.

Бадий сўз санъатида инсон руҳий оламининг ёритилиши — психологизм масаласи ниҳоятда катта аҳамиятга моликдир. Чунки психологик таҳлил жараёнида шахсдаги барча ички зиддиятлар акс эттирилади, бу зиддиятларда эса айни вақтда давр ва жамият зиддиятлари, қарама-қаршиликлари ўз ифодасини топади.

Сўз санъатининг барча турлари ва ҳар хил адабий жанрларда психологизм мавжуд. В. И. Ленин И. Армандга йўллаган мактубида: «романда... масаланинг бутун моҳияти индивидуал ҳолатдадир, айни типларнинг характерлари ва психикаларини анализ қилишидадир»,¹ — деб ёзган эди.

В. Г. Белинский инсон руҳиятини чуқур ва мукамал тасвирлаш учун романда имкониятларнинг ниҳоятда кенглигини уқтирган эди: «Бу энг кенг, ҳар нарсани ўз ичига оладиган поэзия тури; унда талант ўзини чексиз эркин сезади. Унда поэзиянинг бошқа ҳамма турлари, тасвирланаётган воқеа муносабати билан автор ҳиссиётининг қуйилиши сифатидаги драматизм ҳам қўшилади. Поэзиянинг бошқа турларида йўл қўйиб бўлмайдиган — чекиниш, муҳокама, дидактика повесть ва романда қонуний ўрин олиши мумкин. Роман ва повесть ёзувчига ўз таланти, характери, диди, йўналишининг барча хусусиятини қўшиб кўрсатиш нуқтаи назаридан кенг уфқ беради»². Ўзбек классик адабиёти тарихидан маълумки, Шарқда «инсоншунослик» вазифаси асосан дostonлар зиммасига тушган эди. Инсон ҳаётининг турли манзаралари, руҳий оламининг сирли кўринишлари кўпроқ классик адабиётимизда кенг тарқалган лиро-эпик дostonларда акс этди. Буюк Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonидаги бош қаҳрамонларнинг юксак

¹ В. И. Ленин. Адабиёт тўғрисида, Ўздавнашр, Т., 1958, 114-бет.

² В. Г. Белинский. Собрание сочинений в 3-х томах, т. 3, М.—Л., 1948, стр. 802—803.

романтик туйгулар гирдобидаги кечинмалари ўта таъсирчан. Навоий орзу қилган, ҳаётда топмаган, лекин кўришни истаган бу идеал қаҳрамонлар асосан ўз ҳиссиётлари қуршовида намоён бўлар экан, уларни ўраб олган, характерининг ҳиссий-мантиқий йўналишини белгилаган муҳит, шарт-шароит тасвирланади, кучли ҳиссиётлар, руҳий кечинмалар айрим ҳолларда етакчи ўринни эгаллайди.

Реалистик адабиётда — идеалларининг заминини воқеликнинг ўзидан излаган, яъни ижтимоий ҳаётдаги реал куч ва тенденцияларнинг тўқнашуви ва курашида ўз идеаллари учун асос топган ёзувчилар ижодида инсоннинг бой ички дунёси, руҳий олами ҳаётининг образларда тўлақонли, реал акс этиш имконига эга бўлди.

Ўзбек адабиётидаги психологизм анъанаси йирик проза жанрининг ривожини билан боғлиқдир. Ўзбек адабиётида йирик проза жанрининг пайдо бўлиши ва ривожини асримизнинг 20—30-йилларига тўғри келди. Шу боисдан ҳам роман — проза билан чамбарчас боғлиқ бўлган психологизм проблемаси, шу даврдан эътиборан адабий ҳаётнинг асосий масаласига айланди. Фақат ўзбек адабиётида эмас, балки умумсовет адабиётида ҳам психологизм проблемаси, унинг янги моҳияти ва йўналиши касб этиши XX асрнинг оламшумул-тарихий ўзгариши билан боғлиқ эди. Инсон психологиясидаги ўзгаришларнинг ниҳоятда мураккаблиги бадий ижодда инсон моҳиятининг ҳаққоний талқини борасида турли фикр ва тушунчаларни юзага келтирдик, бу табиий ҳол эди. Чунки 20 — 30-йиллар социалистик жамиятимиз ҳаётидагина эмас, адабиёт тарихида ҳам мураккаб даврдир. Тинимсиз ижодий изланишлар, дастлабки ютуқлар ана шу даврнинг маҳсули бўлди. Янги адабиётнинг воқеликни акс эттиришдаги дастлабки новаторлик принциплари шу даврда пайдо бўлди. Адиблар инқилобнинг қонуний силсиласини, халқ оммаси онги ва руҳиятидаги ўсиш-ўзгаришларни, тарихий воқеаларни чуқур бадий акс эттиришга интилдилар. Табиийки, бу давр адабиётининг долзарб масалалари ичида инсон моҳиятини янгича англаш, янгича талқин этиш, янги замонга нуқтани назаридан туриб унинг бадий қиёфасини жонлантириш, индивидуал образи ва социал-психологик суратини гавдалантириш муҳим аҳамият касб этди. Инсонни тўлақонли тасвир этишга интилиш турли бир-бирига зид қарашларни келтириб чиқардики, бу ўша жўшқин даврга хос эди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки даврларида замона-нинг ижтимоий-эстетик талабига кўра турли чақириқлар, шиорлар руҳидаги асарлар, корреспонденциялар, соф натуралистик очерклар адабий жараёнда етакчилик қилди. Чунки тарихнинг пўртанали, кескин даври кун тартибига биринчи навбатда ғоявий масалаларни қўйган эди. «Сўз санъатининг «йирик» ва «баркамол» асарларини талаб этишга ҳали вақт эрта бўлибгина қолмай, бу атайдан қўйилган эстетик талабга ўхшайди. Совет адабиёти «Уруш ва тинчлик»ни ярата олмайди, чунки у Совет Иттифоқининг барча ижодий кучлари билан бир қаторда эски дунё билан уруш ҳолатида яшамоқда ва янги дунёни жадал ва зўр бериб қурмоқда»¹, деб ёзган эди М. Горький. Бу ҳолни кейинги даврлар учун ўзгармас принцип деб билган турли гуруҳга мансуб ёзувчилар инсон характерининг, руҳиятининг талқини борасида чалкаш фикрлар билан майдонга чиқдилар. Бу борадаги баҳс ва мунозаралар, айниқса, бадий асарда психологизмнинг ўрни масаласида жиддий кескинлик касб этди. Бу давр адабиётида ғояни схематик тарзда эмас, кўп қиррали характерларнинг ранго-ранг психик қиёфалари тимсолида ёритишга интилиш кучли эди. Бу давр ижтимоий ҳаёти мураккаб бўлгани каби, адабий ҳаётда ҳам турлича қарашлар, турли эстетик ғоялар кураши мавжуд эди. Инсон талқинида бир ёқламалик ёки характернинг кўп қиррали бўлишидан воз кечиш ҳоллари юз берди. Гоҳида мураккаблик, қарама-қаршиликлардан холи бўлган қаҳрамон тарғиб этилиб, мураккаб психика янги жамият қурувчилар учун ёт хусусият, деб эълон қилиниб, «Йўқолсин психология!» шиори билан майдонга чиқилса (лефчилар), баъзан инсон қалби илоҳийлаштирилиб, инсон психикаси буткул мистик талқин этилди ва инсон руҳиятидаги барча жараёнлар илоҳий кучга боғланди. Бир гуруҳ зиёлилар (Л. Тоом ва бошқалар) талқинида инсон психикасидаги қолюқ, примитив томонлар идеал даражасига кўтарилиб, ҳақиқий фазилатлар сояда қолдирилди. Шунингдек, асримизнинг бошларида футуристлар А. С. Пушкин, Ф. М. Достоевский, Л. Н. Толстой ва бошқаларни инсон қалби билан кўп шуғулланганликда айблаб, уларни «замона кемаси»дан «итқитиб» ташлашга чақирдилар. Ваҳоланки, Ф. М. Достоевский инсонни «турган-битгани жумбоқ»

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, Ўзадабийнашр, Т., 1962, 144-бет.

деб билгани, унинг сиру асрорини очнш ва бу жумбоқни ҳал этишни бутун умри давомида асосий мақсади, деб билгани учун ҳам бадий ижодда улкан ютуқларга эришди. Л. Н. Толстой эса санъатни микроскопга қиёслаб, ана шу микроскоп орқали «инсон қалби ҳақидаги ҳақиқатни очиб бериш, унинг оддий сўзлар билан айтиб бўлмайдиган сирларини ифодалаш»¹ лозимлигини уқтирди.

Ўзбек совет адабиётида ҳам пролеткультчилар ва раппчилар қарашларига монанд фикрлар илгари сурилди. Инсон характери ҳақидаги ҳақиқат бу адабий қарашларга тўғри келмас, уларнинг кишилар образини эмас, «нарсалар образини» янги замон талабига мослаштириш ҳаракатларига мутлақо зид эди.

Ўзбек реалистик прозасининг А. Қодирий, А. Қаҳҳор, Ойбек каби забардаст намояндалари адабиётимиздаги психологик анъананинг асосчилари сифатида майдонга чиқдилар. Уларнинг ҳар бири ўзи яратган шахслар фаолияти-ю кечинмалари ҳаётий, ҳаққоний бўлишига эришиш учун турли табақа кишиларнинг турмушини, психологиясини чуқур ўрганиб, инсон руҳиятининг талқини бобида улкан, ўзига хос қайтарилмас ютуқларни қўлга киритди. Улар буюк инқилоб шарофати билан инсоннинг «янгилангани»ни, унинг онги ва руҳий дунёсида туб сифат ўзгаришлари жараёни юз бераётганини чуқур ҳис этишди ва янги давр кишиси позициясида қатъий турган ҳолда қалам тебратдилар. «Воқеликни поэтик акс эттириш учун табиий талантнинг ўзи етарли эмас; шоирнинг ихтиёрида поэтик воқелик ҳам бўлиши керак»². Бинобарин, бу ёзувчиларнинг етуқлик сари кўтарилишида, уларнинг ўзи эътироф этганидек, «жасорат» (А. Қодирий), «янги ҳаёт» (Ойбек) берган, «дахрийлик фикрлари» (А. Қаҳҳор) учун кенг йўл очган Октябрь ижодий талантлар ва улар билан боғлиқ ҳолда адабиёт истиқболи учун ҳам беқиёс имкониятлар яратди. Инсоннинг буюк иродаси, ўзгартувчилик қудрати табиий равишда янги давр санъаткорлари олдида шахс руҳияти, характери, табиатининг аввал кўринмаган қирраларини кашф этиш вазифасини қўйди. Шахс ва унинг тақдирига катта эътибор, қизиқиш психологизмнинг ўзига хослиги ва чуқурлигини таъминлади,

¹ Л. Толстой. О литературе, Госполитиздат, М., 1955, стр. 355.

² В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т. 2., Госполитиздат, М., 1953, стр. 332.

Агар инқилоб арафаси ва, ҳатто, инқилобнинг дастлабки йилларида яратилган йирик насрий асарларни кўздан кечирсак шу нарса аён бўладики, уларда схематизм, иллюстративлик устун, воқеликни турмуш манзаралари ва образлар бирлигидан келтириб чиқариш ўрнига тавсиф, баёнчилик асосий ўрин эгаллаган. Қаҳрамонларда ҳаракат билан руҳият орасида боғлиқлик заиф бўлиб, классик адабиётдаги, хусусан, достончиликдаги воқеанависликнинг етакчилик хусусияти бу давр асарларида ҳам кучлилик қилди. Оқибатда характерлар воқеалар орасида кўмилиб кетди. Характерларнинг индивидуал кўриниши, ўзига хос руҳий қиёфаси хиралашиб, қаҳрамонлар моҳият жиҳатдан бир-бирига ўхшаш ва кўпинча тайёр ҳолда гавдаланди, гарчи улар хатти-ҳаракат, фаолият ва курашда кўрсатилса ҳам, бу курашга туртки берган омиллар сояда қолаверди. Кўп ҳолларда эса қаҳрамонларнинг бир руҳий ҳолатдан иккинчи руҳий ҳолатга ўтиши психологик ва мантиқан асосланмас эди. Шунингдек бу давр асарларида характер, шароит ва муҳит масаласида ҳам узилиш мавжуд эди. Қаҳрамонларнинг бахти, фожиаси, бахтсизлиги ташқи шароит ва муҳитга боғланмай, фақат характернинг ўз хатти-ҳаракати, золимлиги ва жоҳиллиги билан изоҳланди, камбағалликдан, зулмдан қутулишнинг бирдан-бир чораси илмли ва маърифатли бўлишда, деб тушунилди. Характернинг шароитга, шароитнинг эса характерга таъсири деярли сезилмади. Аслида эса инсон маълум шароит ва муҳитда шаклланибгина қолмай, уларга таъсир кўрсата олади ҳам. Бунда характернинг маънавий-руҳий бойлиги, психологик мураккаблиги, камолот даражаси ўзига мос келмаган шароитга қарши туришда, лозим бўлганда уни ўзгартиришда асосий ички куч бўлади.

Октябрь инқилобидан кейинги дастлабки йиллар давомида классик адабиётимизнинг ўзига хос кўтаринки руҳи, лиризмнинг кучлилиги, ғам-алам ёки қувонч кайфиятларининг ҳаддан зиёд бўрттирилган ҳолда романтик руҳда акс эттирилишининг, шунингдек ахлоқий-дидактика, натурализм, сентиментализмнинг таъсири кучли бўлди. Шу билан бирга бу таъсирлар жаҳон маданияти ва, айниқса, илғор рус адабиётидаги Пушкин, Лермонтов, Достоевский, Толстой, Тургенев, Чехов, Горький, Шолохов каби устозларнинг ижодий тажрибалари билан уйғунлашиб, ўзбек реалистик романчилигини ривожлантирди.

СИРЛИ ОЛАМ ЖУМБОҚЛАРИ

Ўзбек романчилигида психологик таҳлилни атоқли адиб А. Қодирий бошлаб берди. У ўзбек адабиёти романчилиги ва психологизм соҳасида ўз анъанасига эга бўлмаган 20-йиллар муҳитида классик адабиёт, халқ оғзаки ижоди, рус ва жаҳон адабиёти анъаналарига ижодий ёндашиб, ўзбек совет прозасига биринчи бўлиб етук реалистик адабиётга хос психологик тасвир тажрибасини олиб кирди ва ўзбек прозасини ҳақиқий сўз санъати даражасига кўтарди. Ёзувчи «Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларида муайян давр кишилари психологиясини ёритишда инсон маънавий оламини реал воқелик билан боғлиқликда, мураккаб психологик ҳолатларни шу воқелик билан алоқадорликда тасвирлайди.

Ёзувчи яратган қаҳрамонларнинг кечинмалари доираси феодал тузум шароити, ўша давр муҳити воқеалари билан изоҳланади. Қаҳрамонлар ички дунёсининг ўзгаришида ташқи таъсирнинг, яъни муҳит ва шароитнинг кетма-кет берган аёвсиз зарбалари асосий ўринни эгаллайди. Ҳар бир ташқи зарба таъсирида характерларнинг янги-янги қирралари намоён бўлади. Туйғулар ташқи дунё таассуротларига эмоционал реакция сифатида намоён бўлади.

А. Қодирий воқеа-ҳодисаларнинг ва оилавий зиддиятларнинг қаҳрамонларга таъсирини ва бунинг оқибатида пайдо бўлган ҳиссий кечинмаларни ўтмиш феодал тузуми маҳсули сифатида ифодалади. Қаҳрамонларнинг руҳий драмаси, туйғулар уммони ҳам шахснинг ташқи воқеалар билан тўқнашувидан келиб чиқади.

А. Қодирий персонажларнинг сўзи ва иши, ҳаракати ва ҳолати характерига мувофиқ бўлишига ҳаммиша катта эътибор бериб келган эди. Инсон ички дунёсининг яширин, пинҳоний «сир»ларини топишга интилган ёзувчи «Меҳробдан чаён» романининг мавзуи хусусида сўзлаганида «...уламолар, уларнинг ички ва ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битганлиги ва қолгани ҳам ифлослик пардаси остида сезилмас даражага етганлиги»ни, шунингдек «меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи, турмуши ва бир-бирига алоқаси, симпатияси»ни акс эттиришни асосий вазифа деб билади. Бунинг учун ёзувчи ўзи ўрганган, ўзига яхши таниш бўлган турли табақа кишиларидаги хусусиятларни яхлит характерларда уйғунлаштирди. Бу эса уни психологик кашфларга олиб келди.

Ёзувчи «Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларида қаҳрамонларнинг психологик ҳолатларини майда тафсилотларигача моҳирлик билан тасвирлайди, сюжет ривожини давомида характерларнинг ўзига хос руҳий дунёсини очишга диққат қилади. Отабекнинг севги изтироблари, Анварнинг руҳий дунёсидаги нотинчлик, Юсуфбек ҳожининг адолат йўлидаги изланишлари, Қумушнинг жуда нозик кечинмалари, Раънонинг нафосат тўла қалби-ю, унда ҳақсизликка қарши исён туйғуларининг пайдо бўлиши, Ўзбекоиймдаги ҳокимлик туйғуси, Офтобойимнинг юмшоқ ва мулоийм кўнгли, Ҳасаналининг фидойи қалби, Мирзакарим қутидорнинг соддалиги, ишонувчанлиги, софлиги, шунингдек Ҳомиднинг маънавий дунёсини буткул қоплаб олган ваҳшийлик ва ёвузлик, Абдураҳмон домланинг моҳиятини ташкил этган разолат ва қабоҳат — ҳар бир шахснинг фақат ўзигагина хос хусусиятлари ёзувчи қаламида такрорланмас ифода касб этишининг замини чуқур.

А. Қодирий ҳар бир характерга хос ранго-ранг психологик ҳолатларни чуқур ҳис этиб, бутун нозикликлари билан тасвир этиш орқали турли табақа кишиларининг ўзига хос оламини гавдалаштирди. Адиб инсон ақли ва туйғусидаги беғуборликни, орзу ва интилишидаги олижанобликни, ҳар бир ҳаракат ва ҳолати замиридаги гўзалликни одамзоднинг энг улуг хислатлари сифатида улуғлади. Бу хислатларни ўзида мужассам этган қаҳрамонларнинг нурли истиқболига кишан солган даврнинг моҳияти эса ана шу тасвир жараёнида фош бўлиб боради.

А. Қодирий асарларидаги энг муҳим томон шундаки, ёзувчи инсоннинг ташқи ҳолати ва хатти-ҳаракати замирига яширинган ички ҳақиқатни очишга жазм этди ва қотиб қолган, догмага айланган принциплардан воз кечди, қаҳрамонларнинг зоҳирий кўринишигагина эмас, қалбига чуқур разм солишга интилди. У образларнинг қурилишига янгиликлар киритди, инсон психологиясини ёритишга, туйғу ва хатти-ҳаракатни бирлаштирувчи сирни топишга интилди.

А. Қодирий характерлар таком依лида руҳий ҳолатнинг онг билан бирлиги, мутаносиблигини асосий принцип қилиб олди. Унинг асарларида қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати онгдан айрича, ўз-ўзича мустақил эмас, балки онг билан мутаносибликда кўринади, яъни ёзувчи инсон ички дунёсини таҳлил этганида қаҳрамонларнинг ҳис-туйғуларини фикр-қарашлари билан боғлаган ҳол-

да, мантикий бир бутунликда ифодалайди. Қаҳрамонларнинг барча ҳолатлари, кечинмалари қалб кўзғалишларидан келиб чиқади, ҳиссиётининг кечиш жараёни фикр оқими билан чамбарчас боғлиқ ҳолда акс этади. Бу ҳол ижобий образлар талқинида ҳам, салбий персонажлар талқинида ҳам кўзга ташланади. Отабек ва Кумушнинг, Анвар ва Раънонинг юксак тушунчаси, эзгу мақсадларига мувофиқ ҳолда маънавий-руҳий олами ҳам гўзал ва мукамал. Улар эзгуликни улуғлайдилар, уларнинг барча хатти-ҳаракати-ю, интилишлари маънавий поклиги ва олижаноб тушунчалари бирлигидан иборат. Анварнинг ўз ҳаётини хавф остига қўйиб, дўсти Султоналини хон зиндонидан, ўлимдан қутқариш учун жазм этиши унинг юксак инсонликка хос тушунчаси асосидагина пайдо бўлмайди, балки бу жазм қаҳрамоннинг тушунчасига мос бўлган юксак маънавий дунёсининг ички талабидан ҳам келиб чиқади. Характер мантиқининг йўналиши шуни тақозо этади. Анвар ўз бахтини бошқа бировнинг бахтсизлиги эвазига қуришни хаёлига ҳам келтиролмайди. Характер табиати, руҳий оламининг ҳаракати шундай оқимда намоён бўлади.

Бу масаланинг Раъно характеридаги ифодаси ўзгача моҳиятга эга. Хонга фотиҳа қилиниши билан қизнинг ички дунёси ларзага келиши туфайли унинг туйғулари, характеридагина эмас, қарашлари, онгида ҳам ўзгариш пайдо бўлади. Анвар бир вақтлар ўрда хизматини «ифлос иш» деганида ажабланиб, ҳайрон бўлган Раъно эндиликда ҳақиқатни англайди. Унинг фикридаги жиддий силжиш туйғусини пассивлик гирдобидан олиб чиқади, фаолликка ундайди. Раънода феодал ахлоқи, феодал истибдодига қарши исёнкорлик руҳи пайдо бўлади.

Кумушнинг фикр-тушунчаси билан руҳий ҳолати ўртасидаги бирлик ўзга шахслар тақдири учун ижобий натижа келтиради. Севги туйғуси Кумушнинг гўзал маънавий дунёсига янада жозиба бахш этиб қолмай, фикрини ҳам тиниқлаштирганди; туҳмат билан жар лабига бориб қолган Отабек ва Мирзакарим қутидор Кумуш элтган хат билангина нажот топадилар.

Ҳар икки романда қаҳрамон кечинмалари билан онги орасида баъзан номутаносиблик ҳам келиб чиқади. Бундай ҳолатлар катта мантиқ кучига эга. Бунда ҳам ёзувчи асосий принципидан воз кечмайди. Бундай ҳолатлар айрича хусусиятларга эга. Агар қаҳрамон онгидаги тушунча қалб даъвати, зарурий ички талаб, хоҳиш, қисқаси, характернинг ўз ички моҳиятидан эмас, балки

ташқи шароит таъсирида, мажбурият асосида келиб чиққан бўлса, шулар таъсирида пайдо бўлган руҳий ўзгаришлар, кайфиятлар ҳам барқарор бўлмай қолади, қалбни ҳаракатга келтира оладиган ташқи куч онгдаги тушунчани ҳам осонлик билан ўзгартиришга қодир бўлиб қолади. Буни Отабекнинг иккинчи марта уйланишга рози бўлиб, Тошкентдан Марғилонга қайтаётгандаги ҳолатида кўрамиз. Унинг аҳволи аянчли, қалбини тушуниб бўлмас куч кемираяпти, у ўз ҳолатини ўзи аниқлаб ололмайди, тақдирини кучли, аёвсиз қўллар ихтиёрида кўрмоқда. Аввалги гўзаллик ва тиниқлик ўрнида эндиликда аччиқ таъна, дашномлар, бефайз ҳаёт, эркисизликка маҳкумлиқни кўрмоқда. Чунки у ихтиёрсиз мажбурият остида қолган, «ота-она орзуси» олдида мағлуб бўлган.

Отабекнинг йўлдаги ҳолати ана шу мажбурий тушунча асосида содир бўлади. Отабекнинг бутун йўл давомидаги руҳий ҳолати зиддиятли ҳиссий кечинмалардан иборат. Чунки унинг бу галги Марғилонга келишида «совуқ кундош совғаси» бор эди. Лекин кичик бир манзара фикр оқимини буткул ўзгартиради, яъни Кумушнинг ер тагидан секингина кулиб боқиши Отабекнинг қалбини эзиб, миясини ғовлатган режаларни бир зумда йўқ қилиб юборади. «У бу ер тагидан бир кулиб боқиш таъсири билан устидаги тоғдек босиб ётган «орзу»ни афдариб солган ва қушдек енгил тортган эди». Сиртдан қараганда, бу эпизодда қаҳрамон ҳиссиётининг кечиш жараёни билан фикр оқими ўртасида узилиш бордек, негаки руҳиятдаги оний ўзгариш фикр оқимини буткул ўзгартириб юборади. Аслида эса бундай ҳолат ўзгариши табиий ва бу табиийлик қаҳрамон фикрий ва руҳий йўналишининг бирлигидан келиб чиққан.

Анвар характерининг йўналишида ҳам шу каби манзарани учратамиз. Анвар хон саройини фисқу фасод тўла «булғанч бир муҳит» деб билади. Унинг онги ҳам, маънавияти ҳам бу муҳитга тамоман зид. Аммо у Раънога бўлган севгиси туфайли унинг отаси Солиҳ маҳдумнинг «куфрони неъмат», «нон тепкилик» деб норизо бўлишини истамайди ва мирзабошилиқни қабул этади. Аммо «шамъи ҳаёти»дан ажралаётганини, Раъно хонга фотиҳа қилингани ва бир неча кундан сўнг тўй бўлишини била туриб ҳам мансабидан воз кечмайди. Сиртдан қараганда, гўё бунинг унга дахли йўқдек осойишталик билан хизматини давом эттиради. Севгиси туфайли мирзабошилиқни қабул этган Анварнинг севгиси хазон

қилинаётган пайтда ҳам хизматни давом эттиравериши унинг туйғуси, руҳияти билан онги, тушунчаси ўртасида ноизчиллик келтириб чиқаргандай. Аммо Раънонинг фаол ҳаракати туфайли Анвар ҳеч бир ўй-хаёлсиз дарҳол сармуншийликдан воз кечадики, бунинг сабаби — қаҳрамоннинг туйғуси билан онги ўртасидаги мутаносибликда. Демак, бу ҳолда ҳам А. Қодирийнинг тасвири унинг асосий принципига хилоф эмас.

А. Қодирий психологизмида характерларнинг ҳиссиёти, фикр ва ўйлари ранг-баранг воқеалар оқимидан, турли табақа кишиларининг турлича хатти-ҳаракатидан келиб чиқади. Ҳар бир персонаж маълум даврнинг, маълум синфнинг кишиси сифатида ўйлайди, фикрлайди. Характернинг моҳиятини тўлақонли очиб бериш учун у мансуб бўлган синфга хос психик белгиларни тасвирламоқ лозим бўлади. М. Горький психикани аниқлашда синфий белги асосий ва бош омил эканлигини бежиз таъкидламаган. Шу билан бирга у ҳар бир шахсда умумсинфий белгидан ташқари аёна шу шахс учун характерли бўлган, оқибат натижада унинг ижтимоий ахлоқини белгилайдиган хусусиятларни ҳам топа билиш кераклигини уқтирган эди¹. Шу ўринда Г. В. Плехановнинг мулоҳазаси ҳам характерли: «Фаолиятдаги шахс психологияси,— деб ёзган эди у,— кўз олдимизда шунинг учун ҳам ниҳоятда катта моҳият касб этадики, бу аввало, бир бутун ижтимоий синф ёинки жуда бўлмаганда табақа психологиясидир ва бундан шу нарса келиб чиқадики, алоҳида шахслар қалбида рўй берадиган жараёнлар — бу, аввало, тарихий жараёнларнинг акс этишидир»².

Демак, қаҳрамон психикасини англаш учун даставвал унинг ижтимоий мавқеини аниқлаш муҳимдир.

Отабек маълум табақа кишиси сифатида гавдаланади. У феодал хонлик тузумига қарши эмас, Отабек ўзи мансуб бўлган савдогарлар табақасига хос хусусиятларни ташийди. Отабек характерини, зиддиятларга тўла руҳиятини очиб беришда, биринчи навбатда, у мансуб бўлган синф характеридан келиб чиқилган. Отабек ўз синфининг илғор қарашли фарзанди. У синфнинг манфаатларини илғор қарашлар позициясидан туриб ҳимоя

¹ Қаранг: А. М. Горький, Адабиёт ҳақида, ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, Т., 1962, 195—196-бетлар.

² Г. В. Плеханов. Искусство и литература, ОГИЗ, М., 1948, стр. 356.

қилади. Отабек ҳаётида содир бўлган воқеалар, маънавиятини ларзага келтирган, руҳиятида ажиб туйғулар пайдо қилган ташқи таъсирларда ҳамиша у мансуб бўлган синф руҳи намоен.

Анвар руҳоний оиласида тарбияланиб, билими ва қобилияти орқасида сармуншийликкача кўтарилса ҳам камбағал қашшоқлар билан қондошлигини ҳеч маҳал унутмайди. Анвар Султонали билан Тойир аканинг ҳужрасида гулхан ёнида ўтирганда шундай дейди: «Мен ёш, етим чоғим, опамнинг уйида шу ҳолни кўрар эдим. Язнам қашшоқ қосиб эди. Қиш келди дегунча гулхан ёқар ва шу йўсин гулхан ёнида ўлтириб, чой ичар эдик. Шу гулхан ҳаёти ҳануз менинг эсимдан чиқмайди ва шу ҳаётга ҳамиша кўнгилда бир муҳаббат сақлайман». Шунинг учун ҳам Анвар хонни «ҳазми ҳар бир ифлосликни ҳам кўтарадиган катта бир ҳайвон», атрофидаги аъёнлар ва «чаён»ларни ўзларига яраша ҳайвонлик истовчи «майда ҳашаротлар», деб билади. Унинг психологиясида камбағал халқ руҳидаги туйғулар ҳукмрон бўлгани учун ҳам онги ва маънавияти феодал қарашлари, табиати ва ахлоқига тамоман зид.

А. Қодирий характерларнинг ички дунёсига чуқур кириб бориб, инсон тафаккурининг, тушунчасининг моҳиятини ёритишда ундаги турлича романтик кўринишларнинг ролига ҳам катта аҳамият берган. Ёзувчи қалб кечинмаларининг ҳар хил аниқ ва ноаниқ, очиқ ва яширин ҳолатларини романтик кечинмалар, романтик туйғулар гирдобига ўради. Ёзувчининг ўз гоёвий мақсадини феодал жамиятдаги оила, севги аспектида ёритиши, яъни севги масаласининг ўзинёқ муаллифдан ҳаёт воқеаларини тасвирлашда кўтаринкилик, романтика бўлишини талаб этди. Бунинг устига классик адабиётимизда романтик руҳнинг етакчилиги ва бу анъананинг кучли таъсири А. Қодирийнинг реалистик асарларида романтик элементлар салмоғининг бирмунча кўп бўлишига олиб келди. Ёзувчи инсон табиатини жуда яхши билади. Маълумки, инсон ҳаётни яхшилашга интилиши билан бирга унда баъзан реал ҳаётдан узилишга ўхшаш ҳолатлар ҳам бўлади. Бунда у хаёлга берилади, орзу қилади, ўзини қувончли эсдаликлар оғушида сезади, кўтаринки кечинма ва ҳолатларга тушиб қолади. Ана шу—реал ҳаётдан узилгандай, ундан юқорилашиб кетгандай бўлиб туюлган, аслида эса реал ҳаёт доирасидаги бу каби ҳолатлар А. Қодирий қаҳрамонларининг энг ажралмас, энг табиий томонига айланган. Ёзувчи персонажлар

моҳиятини ёритишда романтик тасвирга кенг ўрин бериши натижасида кўпинча қаҳрамонлардаги реал ҳолатлар романтик элементлар билан бойиган ҳолда кўринади, бу романтик ҳолатлар эса бевосита реалликдан келиб чиқади.

Отабекнинг янги идора усуллари ҳақидаги мулоҳазалари орзу, яхши ниятлигича қолади: «Шамайда эканман, қанотим бўлса ватанимга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўруснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиғ ёзиб ўруснинг идора тартибини дастуруламал этишга буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрусники билан бир қаторда кўрсам... Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш!»

Ёки Анварнинг мирзабоши бўлиш арафасидаги ҳолатини эслаш мумкин. Ўрдадаги тўкилиб турган гуноҳсиз қонлар, доим теваракдан эшитилиб турган оҳу-нолалар Анварнинг юрагини эзади, тиңчилигини олади ва агар мирзабоши бўлиб қолса, азоби янада ошишини яхши англайди, аммо «Мадҳу сано, олқиш ва дуо замирига яширинган зулмдан фарёд; ҳақсизликдан дод маъноларига малҳам бўлиш, албатта менинг қўлимдан келмас, чунки «соябони марҳамат» виждон кенгашига қулоқ солгувчи «аҳмоқ»лардан эмасдир» деган ҳаққоний хулосага келади. Анвар реал ҳаётдаги воқеалар унинг ҳаракати ва истагининг акси эканлигидан руҳан эзилади, виждонан азобланади.

А. Қодирий бу тасвирларга диққат қилгани бежиз эмас. Отабек ва Анвардаги мана шу каби ҳолатлар ва романтик ўй-хаёл билан йўғрилган моментлар улар психологиясидаги эзгуликни очиб бериш имконини беради. Жамият учун фойдали деб билинган ва қаҳрамонлар ҳам интилган бу илғор жиҳатлар давр зулми, давр зўравонликлари остида янчилиб кетар экан, давр ҳали бу қараш ва интилишлардан устун экан, энг эзгу ниятлар ҳам реал ҳаётда ўз ифодасини топа олмаслиги ва улар фақат романтик тасаввурдагина акс этиши жуда табиий бўлиб кўринади.

Инсон руҳиятининг таҳлили — характерларнинг яхлитлиги ва тўлақонлигини таъмин этиш воситасидир. А. Қодирий инсон табиатини яхлит ҳолда акс эттирар экан, ички дунёнинг ташқи қиёфа, ҳис ва кечинмалардаги кўриниши ниҳоятда мураккаб ва хилма-хил, аниқ ва ёрқин бўлишига катта эътибор берган. Ёзувчи қаҳра-

монлар аҳвол-руҳиясидаги ташқи деталлар, имо-ишоралар, хатти-ҳаракатлар, кўз қарашлари, қиёфа ўзгаришларини изчиллик билан кузатиб боради. Адибнинг бу соҳадаги кузатишлари ниҳоятда чуқур, у ташқи ва ички мутаносибликни жуда нозик фаҳмлайди. Кўп ҳолларда бир қарашда аҳамиятсиз хатти-ҳаракатларда мураккаб эмоционал ҳолатлар акс этади. Айниқса, Кумуш ҳиссиётини беришда ташқи тасвир ва портретнинг роли катта. Кумушнинг биргина «сеҳр»ли кўзлари бу гўзал қиз ҳиссиётининг сўзсиз талқинидай намоён бўлади. Л. Толстой кўз ифодасининг 85 турини, кулгининг 97 турини тасвирлаган, уларда инсоннинг ҳар хил кечинмалари ифода қилинган. Шу каби Кумуш кўз ифодалари ҳам ташқи жозибалигина эмас, балки қизнинг маънавий қиёфасини белгилайдиган кучли ва таъсирчан омил сифатида акс этган. Эгасининг бутун гўзаллиги-ю латофати, ақли ва туйғуси, ҳаё ва иффати ва яна қанча белгилари гўё ана шу кўзларда мужассамлашгандек таассурот ҳосил бўлади. Биргина кулиб боқиш Отабекни бўғайтган занжирни парчалашга, тўфон ясашга, ўй-фикрларини чил-парчин қилиб ташлашга қодир. Кумуш ташқи қиёфасидаги ўзгаришлар кўп ўринларда Отабек маънавиятидаги ларзаларни изоҳласа-да, улар асосан қизнинг руҳий оламини жонлантириш мақсадига бўйсундирилган.

Кумушнинг ички дунёсидаги, руҳиятидаги ўзгаришларни ифодалашда унинг ташқи қиёфаси жонли кўзгудир десак, ҳеч бир муболағаси йўқ. Бир дақиқалик кайфиятлар ҳам, оний ҳиссиёт кўринишлари ҳам, шунингдек чуқур ва азобли изтироблар ҳам унинг ҳаракати, юз ифодаси, қарashi, табассумида намоён бўлади.

Характерлар психологиясини ёритишда кучли руҳий ва физиологик жараёнларни акс эттирувчи йиғининг роли ҳамда вазифаси ниҳоятда катта. А. Қодирий ҳам ҳиссиётнинг аъло ифодаси кўз ёшидир, деб билади. Шунинг учун ҳам унинг кўпчилик қаҳрамонлари ҳиссиётлари жунбушга келган даврда албатта кўз ёши тўкадилар. Аммо ёзувчининг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларида қаҳрамонлар руҳияти, қалбидаги изтироблар ифодаси бир-биридан фарқ қилгани каби уларнинг кўз ёши тўкиш жараёни ҳам турлича.

Анвар, Раъно, Нигор оғим руҳидаги қаттиқ изтироблар бевосита улар ҳаракатининг сокинлашиб, вазминлашиб қолиши билан боғлиқдир. Солиҳ маҳдум хон совчилари таклифига рози бўлгач, Раъно маънавияти

жиддий ларзага учрагани табиий. Лекин ёзувчи Раънодаги бу ҳолат тасвирини чизиб ўтирмайди. Қизнинг ҳолати унинг сиртдан сокин ҳаракати, қиёфасидаги ўзгариш ва, энг муҳими, йиғиси орқали англонади:

«Меҳмонхона даҳлизида қўлида чойдиш кўтарган Раъно кўринди... Икки кўзи қип-қизариб, қовоқлари олудек кўпчиган, юзида ҳам зўриқиши аломати бор эди. Ерга қараган ҳолда оқ чойдишни Анварнинг олдига келтириб қўйди, тоқчадаги пиёлани олиб чойдишдаги чой билан чайқади, пиёлани сочиқлагач, яна чайиб иккисини Анварнинг ёнига сурди ва бирдан ўкраб юзини танча устига қўйди...» Ёзувчи Раънонинг бу эпизоддаги ички ҳолатини очиб беришда қизнинг хатти-ҳаракатини деталлаштириш воситасини қўллайди. Лекин у энг муҳим психологик вазифани қизнинг йиғисига юклаган.

Шўнингдек Анварнинг «чаён»лар қилмиши билан боғлиқ ҳолати жуда вазминлик, ҳаёлчанлик касб этади. Лекин бу ҳолат замирида Анвар кечинмаларидаги барча изтироблару зиддиятлар яширинган. Анвар ҳиссиётини йиғи билан ифода этолмайди. Чунки бу унинг характери мантиқига зид. Негаки Анвар йиғини «энг сўнгги иш» деб билади ва «мен йиғлаган кишини ёқтирмайман» дейди у Раънога. Шунинг учун ҳам Анварнинг дардли ҳолати ташқи қиёфасидаги ўйчанлик, ҳаракатларида пайдо бўлган босиқлик билан ифодаланади, бу вазминлик ва сокинлик кечинманнинг чуқур ва мураккаблигини кўрсатишга қодир.

«Ўтган кунлар» романида барча қаҳрамонлар ҳиссиётининг тўлқинли ҳолатлари уларнинг кўз ёш тўкиши билан боғланади. Сохта хатлар таъсирида Отабекдан умидини буткул узган, ўзини таҳқирланган, ҳақоратланган ва ташландиқ деб билган Кумуш ўз ҳолатини тасавурида табиат ўзгариши билан мослайди, ерга учиб тушган ҳар бир япроқда, хазонларда ўз таржиман ҳолини ўқийди. А. Қодирий Кумушнинг бу даврдаги руҳий кечинмалари тўғрисида батафсил сўзлаб ўтирмайди. Кумуш қалбидаги барча изтиробларни, оғир ҳолатини унинг йиғи билан изҳор этган сўзларига сингдириб юборади.

Севгини ва севгилисини эъозлаган маъшуқа ҳисларининг қаттиқ жароҳатланиши иккинчи марта эр қилиш таклифи билан сира-сира келишолмайди. Аммо не қилсинки, сохта хатлар билан Кумуш бошига тушган савдолардан отаси шаҳарда бош кўтаролмай қолган. Кумуш руҳий зиддиятлар қуршовида қолади. Чорасиз вазият-

даги аламли кечинмаларини кўз ёши билангина ифодалайди. У кўз ёши билан юзини ювмоққа тутинади. Она-бола узоқ йиғлашади, кўз ёшлари битгунча бўзлашади. Кўз ёшлари уларнинг энг чуқур ҳиссиётларини ифода этиб, ўқувчи қалбини ларзага келтиради, уларнинг туйғуларини ўқувчига ҳам «юқтиради».

Юсуфбек ҳожи Отабекни Мусулмонқул чангалидан қутқаришга ўзини чорасиз деб билган оғир дақиқада «кўз ёшлари билан соқолини ювди». Офтоб ойимнинг қиёфасини унинг йиғисидан ташқарида тасаввур этолмаймиз.

Шу каби турли воситалар орқали ёзувчи ўз қаҳрамонларининг ҳиссиётлар дунёсини ёритишга алоҳида диққат қилади. Бу, албатта, бежиз эмас. Негаки мураккаб туйғу ва кечинмалар инсонга ҳамиша ҳамроҳ. «Инсоний ҳиссиётларсиз ҳеч маҳал кишиларда ҳақиқатни қидириш бўлмаган, бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас»¹. Бадий асарларнинг умри боқийлиги инсон ҳиссиётларини ҳаққоний, чуқур тасвирлай олишга, қаҳрамонларнинг ўй-кайфиятларини китобхонга «юқтира билиш»га боғлиқ. Шу жиҳатдан севги шундай мураккаб туйғуки, унда инсоннинг такрорланмас, чуқур индивидуал ҳолатлари ўзига хос равишда намоён бўлади.

А. Қодирий севги ва у билан боғлиқ кўтаринки кечинмаларни қаҳрамонлар ҳаётидаги асосий нарса сифатида олган. Бунинг учун Отабекни севги қанчалар кучли қилгани ва асардаги можаролар севги билан боғлиқ эканини эслаш кифоя. Анвар ҳам «ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқали кўрар эди». Севги Раънони жасоратли қиз даражасига кўтарди. Кумушнинг эса энг ноёб фазилати бўлиб қолди. А. Қодирий севгининг инсон ҳаётидаги кучи ва қувватини, инсон катта севгига ва қаттиқ севишга қодирлигини ниҳоятда усталик билан нозик бўёқларда акс эттирди. А. Қодирий романларида биз севги туйғусининг пайдо бўлишидаги фавқуллодда ҳолатни ҳам, аста-секинлик ҳолатини ҳам кўрамиз. Ҳар иккала ҳолат ҳам характерларнинг маънавий оламидан келиб чиққан ҳолда тадқиқ қилинади. (Ваҳоланки, 20-йилларда айрим асарлар австриялик олим З. Фрейднинг психо-анализ таълимоти таъсирида яратилган, бу таълимотга кўра севги туйғуси онгсизлик ҳолатининг кўриниши сифатида талқин қилинган. Шу даврда яратилган «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларида севги туйғусининг

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 20-том, 232-бет.

ҳаққоний таҳлил қилиниши бу асарлар қимматини янада оширади).

Отабекнинг Кумушни бир кўрганда севиб қолиши гўё бу туйғу онгсизлик ҳолатининг кўриниши (Фрейд таълимотига кўра) дейиш учун асос бергандай туюлади. Аслида бундай эмас. Бу ерда А. Қодирий, бир томондан, реалликдан келиб чиқади, яъни қиз билан йигит бир-бирини кўриши қатъиян маъ этилган, фақат катталар келишуви билан онла қурилиши мумкин бўлган бир шароитида «кўп қизларни ёқтирмай келган» Отабекнинг малак сиймо қизни кўриб севиб қолиши характернинг маънавий талабидан келиб чиққан. Иккинчи томондан, бу ўринда севги туйғуси романтиклаштирилган, яъни, классик адабиёт анаъналарининг таъсири бор. «Бек ошиқ» бобидаги Отабекнинг паришон ҳолати ва тушида алаҳсираши воситасида қандайдир сирли, яширин, аммо эмоционал таъсирчан манзара яратилган ва кейинчалик маълум бўлишича, бу манзара кучли севги туйғусига боғланади. Отабек тасодифан кўриб қолган ва шундан бери оромини, тинчини, хаёлини ўғирлаган малак унинг учун гўзаллик, бахт идеали сифатида намоён бўлади, айни вақтда бу туйғунинг сирлилиги, яширинлиги қаҳрамон руҳий ҳолатининг таъсирчанлигини кучайтиради. Ҳам реалистик, ҳам романтик элементлар қўшилиб, оғир изтиробдаги қаҳрамон ҳолатига қизиқишни орттиради, шу билан бирга қаҳрамонни оғир изтиробларга солган севги туйғусининг катта кучи ва гўзаллигига табиийлик бахш этади. А. Қодирий Отабекнинг кимга ошиқлигини ўқувчидан сир сақлаш орқали ҳам образ ички дунёсини усталик билан очиб берган, ҳам воқеаларнинг қизиқарли бўлишига эришган.

Худди шунингдек, романиннг бир саҳнасида Кумушнинг психологияси жуда яхши очиб берилади: феодал урф-одатларига мувофиқ бўлғуси турмушдошини кўрмай, билмай эрга тегаётган Кумуш куёв севиклиси Отабек эканлигини хаёлига ҳам келтирмай, мени ёт кимсага беряптилар, деб ўйлаб, изтироб чекиб зор-зор йиғлайди:

...Бир кўриниб яғмо қилган кўнглимни
Қайтиб яна кўролмадим норимни...

Мазлуманиннг бу пайтдаги чуқур ҳаяжонли, аламли кайфияти ўқувчига кучли таъсир этади ва у Кумушнинг ёнида бўлиб, дардига малҳам бўлгиси келади. Кўриниб турибдики, ёзувчи воқеа сирини қаҳрамондан яшириш орқали унинг руҳий ҳолатини санъаткорона очиб бер-

ган. Муҳими шундаки, муаллифнинг ҳодиса сирини яшириши характер мантиқига, давр руҳига тўла мос келади ва асосий ғоявий мазмунни очишта хизмат қилади.

Ёзувчи ҳар бир персонаж руҳидаги нозик қиррани усталик билан топа олади. Характерларнинг моҳиятини аниқ ва равшан очиб кўрсатишда бу фазилатнинг роли ниҳоятда катта. Шу билан бирга адиб характерлар табиатидаги ҳар бир туйғуни ушбу шахснинг бутун борлигидан келтириб чиқаради. Масалан, «Меҳробдан чаён» романидаги салбий тип Абдурахмон домладаги ҳасад туйғуси разиллик ва қабиҳликни келтириб чиқарган. Бу туйғу оний ва ўткинчи эмас, балки барқарор, характер моҳиятини очувчи туйғуга айланган. Сафар бўзчининг «Бухорон шарифда неча йил ўқиб келиб, ниҳоятни маҳаллага имом бўлдингиз!», «у (Анвар — М. А.) бўлса, мадраса кўрмасдан мирзоларнинг мирзоси бўлмоқчи...» деган гаплари имомнинг қалбини кемириб келаётган эски жароҳатларни янгилайди, ундаги ҳасад ўтини алангалантиради: «Бухорода хатми кутуб қилиб келган бир олим, ақалли бир маҳалла имоматига хархашасиз ўтолмасин-да, унинг ҳаром тукига арзимаган бесавод етим ва баднажод исқирт фалон тилло вазифадор бўлсин ва шу туфайлидан Раъно каби бир қизни ўзиники қилсин». Йўқ, Абдурахмон домла бу кўргиликларга чидай олмас, лекин Анварга қанча кекли бўлса-да, унга қарши бир иш қилишдан амалда маҳрум эди. Мунофиқларча товланиб ўрда девонидан жой олгач ва разил ниятлари Шаҳодат муфти ҳамда Қалоншоҳ мирзо мақсадлари билан мос тушгач, Абдурахмон домлага тубанликнинг барча кўчаларига кириб чиқиш учун имкон топилади. Ундаги ҳасад туйғуси Анварни жаллод тиғи остига келтиргач, эгасини қилмишидан хушнуд этиб, илжайтиради. Бу ҳол Абдурахмон домланинг асл қиёфасини ҳам намоён қилади.

А. Қодирий ҳар икки романида қаҳрамонлар туйғуларини бевосита таҳлил этмайди, балки ташқи қиёфа чизиқларида руҳий ҳолатларнинг оқибати, натижасини акс эттиради, табиат манзарадарининг қаҳрамон ҳолатига параллел ёки контраст тасвирларини яратади. Бир неча ўринлардагина қаҳрамонларнинг ҳислар оқими жараёнини чизади.

Қисқаси, ёзувчи учун ички дунёнинг ташқи қиёфа, ҳолат ва кечинмалардаги кўриниши энг муҳим мезондир. Бу ўринда, айниқса, ташқи деталларнинг роли ни-

ҳоятда катта. Шунингдек, муаллифнинг психологик хара-
ктеристикалари персонажларнинг ўз нутқи, сўзлаш
оҳанги, услуби, интонацияси, улар қўллаган фразеологик
ибора ва бирикмалар, яъни романлардаги ҳар бир тасви-
рий компонент турли тоифа кишиларнинг серқирра ва
мураккаб руҳий олами таҳлилига бўйсундирилган.

А. Қодирий яратган характерлар, типларнинг ўзига
хос маънавий-руҳий олами, ҳаёти орқали халқ ҳаётининг
реал манзараларини, турмуш даражасини ва умуман
асар воқеалари акс этган давр кишиларининг психоло-
гик дунёсини тасаввур этамиз.

Инсон руҳиятининг теран таҳлили туфайли А. Қоди-
рий қаҳрамонларининг умрбоқийлигига эриша олди.

МАЪНАВИЙ МАҒЛУБИЯТ

Инсон руҳий оламининг «жумбоқ»ларини ҳал этиш-
даги индивидуаллик, ўзига хослик ҳар бир ёзувчининг
инсон моҳиятини турлича тушунишидан келиб чиқади. Бу
эса ёзувчининг қандай ҳаёт материали, инсон ҳаётининг
қайси жиҳатларини қаламга олиши билан боғлиқ. Ҳар
бир санъаткор воқеликнинг, инсон тақдирининг ўз қизи-
қишларига мос келадиган томонларига мурожаат қила-
ди. А. Қодирий аксарият ҳолларда руҳий жараёнларнинг
ташқи ҳолатдаги акси, натижасига диққат қилган бўлса,
А. Қаҳҳор қаҳрамон руҳиятининг аналитик таҳлилига,
руҳий ҳолатнинг кечиш жараёнига жуда катта эътибор
беради. А. Қаҳҳорнинг бутун ижодига хос хусусият,
шахсий услубини белгиллаган хислатлар психологик тас-
вирнинг ўзига хослигини таъминлаган нутқий характе-
ристикаларда ҳам, қаҳрамон ҳаракат-ҳолатидаги кескин
ўзгаришларда ҳам, ички ҳаётнинг шиддатли, тўфонли
оқимини ифода этувчи оддий, лекин характер қиёфасини
мукаммал ёритувчи сўз ва ибораларда ҳам акс этади.

Буткул ижоди давомида шиддатли, кескин фожиавий
руҳий зиддиятлар тасвири билан машғул бўлган рус
адиби Ф. М. Достоевскийга хос бу хусусият А. Қаҳҳор-
нинг «Сароб» романидаги Саидийнинг ички ҳаёти оқими
тасвирида ҳам ўз ифодасини топди. Ёзувчи асарда бош
қаҳрамон Саидий ва унинг ҳаммаслаклари тақдирида
болалигида қалбини яралаган ҳаётни қайтаришга бел
боғлаган душманларнинг бошига қалбидаги ғазаб ўтини
ёғдиришга аҳд қилади¹. Яъни ёзувчи реал ҳаётдаги, ин-

¹ Қаранг: Адабиётимиз автобиографияси, Ғ. Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1973, 195-бет.

сон шахсидаги салбий хислатларнинг, салбий кўринишларнинг замирига чуқур кириб, уларнинг моҳиятини фош қилади. Бунинг учун А. Қаҳҳор социалистик жамият ҳаётининг шундай бир даврига мурожаат қиладики, бу даврдаги мураккаб мафкуравий кураш жараёни қаҳрамоннинг ҳам ўзига хос типини белгилашни талаб қилар эди. Саидий мураккаб шахс. Бу мураккаблик унинг янги муҳитда ўзини бегона сезишдан бошланади. Унинг табиатига ўрнашиб қолган қатъиятсизлик пировард-оқибатда уни маслаксизликка олиб келади, маслаксизлик эса фожиага етаклайди. Аммо фожиага етгунга қадар бўлган жараён қанчадан-қанча ички драматик коллизиялар билан лиммо-лим.

Ёзувчи асосий диққатини қаҳрамон руҳиятидаги қарама-қарши фикрлар жангига, ҳислар олишувига қаратади. Ана шу жараёнда Саидийни фожиага олиб келган омиллар ҳам равшанлашиб боради. Қаҳрамон руҳий олами «ичдан кўрсатиш» принципи асосида намоён бўлади, яъни ёзувчи Саидий ички ҳаётининг оқимиини синчковлик билан кузатади. Характер моҳиятини ёритишга йўналтирилган психологик формалар — ички монолог, хатти-ҳаракат, ҳолат, қиёфа, нутқ оҳангидаги ўзгаришлар руҳий оламдаги тебранишлардан, ларзалардан дарак беради.

Саидийнинг ички ҳаёти асарнинг дастлабки саҳифаларидаёқ зиддиятли ситуацияларда, ички драматик жараёнда кўрсатилади. Бу ҳолат унинг атроф муҳит билан муносабатининг мураккаблигидан келиб чиқади. Эҳсон, Шариф, Шафринлар мансуб янги, социалистик муҳит доирасида ўзини «мусофирдай» сезади у. Севиклиси Мунисхон туфайли миллатчилар гуруҳи билан ўзи орасида пайдо бўлган дастлаб «ўргимчакнинг тўридай кучсизгина бир ип»да эса интилиши, орзу-умиди, хаёлининг рўёбини кўргандай бўлади. Ундаги шу ҳис, шу хаёл бу «ип»ни тобора «пишитиб бориш» учун асос бўлади. Саидий шу гуруҳ вакили Салимхон паноҳида ўзини оламнинг «ҳамма ғавғоси»дан сақланган сезади. Кўп вақт ўтмай асарининг босилиши ҳақида редакциядан хабар келгач, «Олам яхши. Ҳаёт гўзал», деган хулосага келади.

Кўринадикки, у табиатан қалқувчан, қатъиятсиз. Шу боисдан ҳам унинг руҳий диалектикаси ҳис ва фикрларининг бетиним ўзгарувчанлиги — бир ҳиснинг унинг зидди бўлган иккинчи ҳисга айланиши, бир фикрнинг иккинчи фикрга, унда учинчисига ўтиши ва шу йўсинда

ривожланиши билан изоҳланади. «Ёзувчилик иши кўзига бир тилсим» бўлиб кўрингани учун Саидий бу «тилсим»нинг сирларини ўз қўлида тутган кишининг кўмагига муҳтожлик сезади. Иккинчи гуруҳга мансуб Аббосхон билан маънавий яқинликдагина «тилсим»нинг калитини топади. «Аббосхон ҳам унга Салимхондай маданиятни севгувчи, санъатга ҳурмати зўр, талантнинг «заршунос»и бўлиб кўринди». Бу Саидий учун айни муддао эди. Негаки унинг асосий мақсади машҳур ёзувчи бўлиб, Мунистонга ва умуман барча орзуларига етишишдан иборат.

Саидийда қарама-қарши ҳислар кураши шиддат билан ўсиб боради. Ҳикоясига Кенжа қўшган бобдан мамнунлик ҳисси пайдо бўлса, Салимхон, Аббосхонлар билан суҳбатдан кейин мамнунлик ўрнини ғашлик эгаллайди. Шу йўсинда у ўзини тоҳ Кенжалар, тоҳ Аббосхонлар оқимида кўриб боради. Ер ислоҳотига тайёргарлик кампаниясини ўтказиш даврида қишлоқда ўз кўзи билан кўрган, шахсан ўзи қатнашган манзаралар унда ер ислоҳотига тарафдорлик ҳиссини пайдо қилади ва ҳатто ана шу ҳис турткиси билан роман ёзишга киришади. Аммо тасодифни қарангки, яна бир ўзга куч бу ҳисни осонгина зиддига айлантириб юбора олади.

Ёзувчи Саидий ҳисларининг ўзгариш жараёнига алоҳида диққат қилади. Негаки ана шу жараён характер тақдирини ҳал эта боровчи моментлардир. Аббосхон бошлиқ тўданинг қайфияти, партия аъзоси бўлган бир гуруҳ масъул ходимларнинг ер ислоҳотига қаршилиги Саидийда эндигина пайдо бўлаётган фикрларни чилнарчин қилиб юборади. Оқибатда бу зиддиятли ҳоллардан унинг руҳий олами чигалликлар билан тўлиб-тошади, юраги сиқилади, нафаси бўғилади, «нима тўғридадир бировга шикоят қилиб, юрагини бўшатгуси келди, аммо бу шикоят нимадан иборат эканини ўзи ҳам аниқ билмас эди». Шундай бўлса-да, бу ноаниқлик конкрет ҳаракатга олиб келади. Саидий аввалига қўлёзмалари устида кўз ёши тўқади, сўнгра ёндириб юборади. Аммо қаҳрамон ички дунёсидаги қарама-қаршилиқ бартараф бўлмаганди, аксинча, у Саидий руҳидаги безовталиқни давом эттириб, шиддат билан ҳалокат сари етаклаб боради.

Саидий «бир гуруҳ чирик одамлар» муҳитига тушиб қолганди. Бу муҳитга ичкарироқ кириб боргани сари фикрий ва ҳиссий оламида янги-янги йўналишлар пайдо бўлади. «Энди куни-туни китоб ўқиш, ўрганиш керак

эмас, фақат улуғларнинг кўзига тез-тез кўриниб турса кифоя», деган хулоса маълум вақт давомида унинг борлигини забт этиб олганди. Лекин пул учун ўт кечиб югурадиган, сандалга тушиб куйган бир сўм учун хотинини уриб қилган ҳаммаслакларидан бири Еқубжоннинг ўзини маданий юришнинг фидокори эълон қилиб, босмахона ишчиларини текинга ўқитиши, «қишлоқ халқи ҳайвонлашиб кетаётир, кўргани тоқатим йўқ» деб юрган Муродхўжа домла ўша «ҳайвонлар» орасига бориб лекция ўқиши, бу ва бунга ўхшаш сон-саноқсиз ҳодисалар Саидийда яна бир «фикрий уйғониш» ҳосил этган, бунинг оқибатида «ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти орасидаги кундан-кун ўсиб бораётган қарама-қаршилик унинг жонига қасд қиларлик даражага» етиб қолганди. Баъзан Саидий Аббосхонлар тўдасига оид ҳар бир факт ҳақиқат эмаслигига «ақли етадиган» пайтлар ҳам бўлади. Аммо унинг руҳидаги етакчи туйғулари, алдамчи, ўзгарувчан ҳислари ана шу гоҳида ялт этиб кўринадиган тўғри йўналишдан бориш истагини бўғишга қодир катта куч. Ҳа, Саидий ички ҳаётининг оқимини, руҳий диалектикасини унинг алдамчи ҳислари бошқаради.

Саидийнинг ижтимоий-психологик драмаси чуқурлашиб боради. Вазият, кишилар билан тўқнашувлар юзага келтирган азобли ўйлар, дардли кечинмалар руҳий коллизияларгача ўсиб етади. Ундаги бу ҳолатларни қуйидаги ўй-фикрлари яққол намоён этади: «Ҳаёт жомини кўтардинг, унинг шарбатини татиб кўрдинг; шунақа, ичган сайин тагидан тахири чиқа беради. Бўлди энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг, қувгин ейсан. Асалдан тортиб майгача ҳаммасини кўриб бўлгансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томоғингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю миллион шиша май ўтди нима бўлди! Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиладиган нима қолди! Шундай экан, нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Ҳа, Саидий «ҳаёт жомини»нинг «лаززати»ни татиб бўлганди. Мунисхоннинг ўлими унинг «тутиб қолиб жоп сақлайман» деган тошини кўчирган, ҳаёлини ўтмиши билан боғловчи сўнгги «умид риштаси»ни ҳам узганди. Шу тариқа Саидий ҳалокат ёқасига келиб қолади. А. Қаҳҳор мураккаб даврнинг зиддиятли қаҳрамони тақдирини, характери мантиқини психологияси белгилари билан узвий боғлиқликда асослайди. Ёзувчининг ижодий индивидуаллиги, психологик услубининг ўзига

хос қирралари ана шу жараёнда намоён бўлади. Аслида ҳам ҳар бир ёзувчининг ҳаётни идрок этишдаги, қаҳрамонлар психологиясини ёритишдаги ўзгалардан фарқли ёинки уларга ўхшаш хусусиятлари асардаги тасвир воситаларида, асар компонентларининг ўзаро алоқасида, образли фикрлашида, умуман асардаги ҳар бир элементда намоён бўлади. Қуйидаги мисолга диққат қилинг. Саидий Муниسخоннинг тўйин олдидан у билан учрашиб қолади.

«Иккови узоқ жим қолганидан кейин Саидий:

— Қутлашим мумкинми? — деди.

Бу сўзни у жуда тез айтди, аммо айтиб бўлгунча кўзидан ёш чиқиб кетаёзди.

— Мумкин! — деди Муниسخон ўзини хурсанд кўрсатишга тиришиб.

Муниسخон шу билан бўлажак куёвини яхши кўришини, ўзини бахтиёр ҳисоблашини билдирмоқчи бўлди. Саидий бунга ишонмаса ҳам, ҳар қалай Муниسخоннинг шу ҳаракати унинг юрак бағрини эзиб юборди».

Саидий ҳолати кўпроқ нутқий характеристикада ва ҳаракат-ҳолатидаги кескин ўзгаришда акс этади, ички ҳаётининг шиддатли, тўфонли оқими «тез айтди», «кўзидан ёш чиқиб кетаёзди», «бағрини эзиб юборди» каби оддий, лекин характер руҳиятининг ҳолатини мукаммал ёритувчи иборалардан англашилади. Ихчамлик, аниқлик, конкретлик А. Қаҳҳорнинг бутун ижодига хос хусусият, психологик тасвирининг ярақлаган томонидир. Шунингдек ёзувчи воқеа-ҳодисалар, предметлар баёнини, пейзаж манзараларини ихчам ва лўнда ифодалаб, уларни характернинг хатти-ҳаракати, руҳий ҳолатлари мағзини очишга йўналтиради.

А. Қаҳҳор инсон ички дунёсидаги тебранишларни нозик ҳис этади. Ҳар бир адабий қаҳрамонни яратишда эътиборни «инсоннинг қалбига чуқур қўл солиб, заргарнинг сабри ҳафсаласи-ю, наққошнинг ҳунари билан оро берилган» бўлишига қаратади, зеро, шундагина «бундай образ асарнинг қаноти бўлиб, уни замондан замонга, макондан маконга парвоз қилдиради».

РУҲИЙ КАМОЛОТ САРИ

«Ойбекнинг кенг феъли, саховатпеша, одампарвар табиати билан изчил гуманистик ижоди ўртасида ажралиш йўқ. Унинг барча олижаноб фазилатлари, маънавий дунёсининг зангинлиги ижодиёти пафосига, образ-

ларининг қонига сингган», деб ёзади адабиётшунос Ҳ. Ёқубов. Инсон маънавий-руҳий олами тасвирининг улкан намунаси бўлган «Қутлуғ қон» романи бу фикрнинг ёрқин далилидир.

Романда фикр ва туйғулар оқимининг нисбатан сокин йўналиши Ойбек психологик тасвирига хос асосий хусусият сифатида намоён бўлган. Ёзувчи қаҳрамон фикр ва туйғусидаги ўзгаришларни китобхонга етказишда унинг турлича ҳолатларига айна мос келувчи психологик восита ва усуллардан маҳорат билан фойдаланди.

Роман воқеалари давомида бош қаҳрамон Йўлчи образининг руҳий такомиллашуви билан баробар характерининг ривожланиб бориши жараёни кузатилади. Содда, уятчан, камтарин йигитнинг исёнкор курашчи, халқ қўзғолонининг раҳбарларидан бирига айланишида адибнинг инсондаги буюк ўзгартувчилик қудратига ишончи акс этди. Ёзувчи бу катта ишончини юзага чиқара оладиган қаҳрамон типини тўғри белгилаган эди. «Мен ўз қаҳрамонларимда бўлажак революцион курашчиларни, совет жамиятини қурувчиларни халқ ичидан чиққан кишиларда кўрдим»¹,— деб ёзган эди адиб. Йўлчи онгидаги жиддий силжиш, руҳидаги ўзгаришларнинг психологик далилланганлиги ёзувчи истеъдодининг фазилатини белгилади. Шунингдек ёзувчи психологик таҳлилининг ўзига хос хусусиятлари унинг шахсий қизиқиши, истеъдоди билан боғлиқ ҳолда намоён бўлган. Ойбек кўпроқ турмушнинг ижобий томонларини қаламга олишга мойил. Адиб бош қаҳрамон Йўлчи ва ёндош образлар маънавий-руҳий ҳаётининг хоҳ ижобий, хоҳ салбий ҳаракатида инсонийликка асосий диққатини қаратади ва ана шу талабга мос келадиган фикр ва ҳислар оқимини кўтаринки руҳда гўзаллаштириб, поэтиклаштириб тасвирлади.

Воқеа-ҳодиса ва турмуш зиддиятларининг Йўлчи руҳиятига таъсири қаҳрамон фикр ва ҳисларининг илгарилама ҳаракатида намоён бўлади. Лекин Йўлчи фикр ва ҳиссининг ҳаракати дарҳол изга тушмайди. Бу унинг характери, табиати билан боғлиқ. Йўлчининг асар саҳифасида пайдо бўлиш ҳолати содда ва пассив кўринишга эга. У шаҳарга келганидан сўнг, яъни биринчи эпизодда самоварчи билан чойхўрлар орасидаги мунозарага на ташқи, на ички жиҳатдан бирор муноса-

¹ Адабиётимиз автобиографияси, 153-бет.

бат билдиради. Бунга сабаб шуки, унинг қалбини катта ишонч туйғуси — бой тоға туфайли оиласини зориқтирмаслик умиди забт этиб олганди. Умидининг рўёбини, «ишининг ўнг бўлиши»ни «яхши ишлаш»дагина деб англаши маълум даврга қадар унинг сокин руҳий ҳаётига безовталиқ солмайди. Лекин ҳаётнинг чуқурроқ қатламларига, каттароқ доираларига кириб бориши унинг руҳий дунёси оқимида жиддий тўфонлар пайдо қила боради.

Ёзувчи асосий диққатини Йўлчидаги фикр ва туйғулар оқимининг кечиш жараёнига қаратади, шунингдек Йўлчи руҳий тақомилидаги бир неча босқични алоҳида айириб ҳам кўрсатади. Бу босқичларда қарама-қарши кучларнинг руҳий-драматик тўқнашуви юз беради. Тўқнашувларнинг етилиши бош қаҳрамон маънавий оламидаги чигалликларнинг ечила бориши билан боғланади. Бу чигалликлар эса табиий заминга эга:

Йўлчи қишлоқда ҳам кўп одамларнинг хизматини қилган. Табиийки, ноҳақликлар кўрган. (Шундай бўлмаса, меҳрибон онаси, синглиси ва укасини ташлаб, шаҳарга иш қидириб келармиди?) Мирзакаримбойшикига келганида, шунингдек фаолиятининг маълум даврига қадар ҳам тушунчасида бир фикр ҳукмрон... «...булар қариндошларим, ҳаммадан юлсалар ҳам, мenden юлмаслар».

Лекин ҳаётдаги драматик вазиятлар, фожиали ҳолатлар, зиддиятлар унга таъсир этмай қолмас эди. Чунки у меҳнат аҳлининг қисматида ўз қисматининг бир бўлагини кўргандай бўларди. Турмуш Йўлчини ҳаёт ҳақида, ўзи ва ўзи каби қаролларнинг турмуши ҳақидаги чуқур ўй-мулоҳазаларга олиб келади.

Ойбек қаҳрамон фикр ва туйғусидаги ҳаракатни китобхонга етказишда унинг айни ҳолатига мос психологик воситаларни топади ва улардан маҳорат билан фойдаланади. Йўлчи маънавий-руҳий дунёсидаги тебранишлар даставвал ички нутқ шаклидаги монологларда акс этади. Бунда Йўлчи психологиясига нисбатан монолог-муҳокама типининг танланиши бежиз эмас. Йўлда бир деҳқоннинг араваси синиб (арава ҳам бировники эди), не-не умидлар билан бозорга олиб келаётган қовунларини, қанча машаққат билан етиштирган ҳосилини ниҳоят тўрт ярим сўмга сотиб, молини «сувга оқизиши», фойдани «тулки боққол» кўриши — Йўлчининг кўзи олдида содир бўлган бу манзара уни дунё ишлари ҳақида муҳокама юргизишга бошлайди. Ёзувчининг

мақсади ана шу воқеа муносабати билан қаҳрамон руҳий ҳаётининг оқимга тушишига қаратилган. Эндиликда Йўлчи ҳар қадамда «иши чатоқ» деҳқонни, чоракорни, мардикорни, ҳунарманд-косибни кўради. Бой қизи Нурининг тўйига тегишли эпизодлар давомида унинг ички оламида пайдо бўлган ўй-хаёллар, кечинмалар ички нутқида жамланган ҳолда ифодаланади. Тўйдан кейин қорни оч ҳолда хизматкорхонада ўтирар экан, ички нутқи унинг дилидаги ғашликдан, тўй манзараси туфайли онгида ва у билан мутаносиб ҳолда руҳида ҳам пайдо бўлган ўзгаришдан далолат беради: «Ҳаммаси ўзини билади, ўзим бўлай дейди. Қорним тўқми-очми, қариндош хўжайинларнинг парвойи-палагига ҳам келмайди».

Сезяпсизми, бой даргоҳидаги ҳаёт оқими Йўлчи руҳидаги қариндошларига ишонч, катта умид туйғусига дастлабки зарбани беришга улгурди. Йўлчи руҳидаги бу ўзгариш ҳали зоҳираи намоён бўлгани йўқ, балки ботинан, яъни ички нутқидагина кўзга ташланяпти. Ёзувчи образ моҳиятини шу асосда намоён қила боради. Йўлчи савдогарлар аҳли ҳаётини кузатар экан: нима учун бировлар дўконларда пўстинларга, мовут чакмонларга ўралиб ҳузур қилиб ўтириши, қорни тўқ, болачақаси роҳатда эканлиги, бошқалар эса «ўлиб-тирилиб» меҳнат қилса-да, қорни тўймаслиги, эгни бут бўлмаслиги ҳақида ўйланади, сабабини излайди.

Ҳаётдаги зиддиятли манзаралар унинг қалбидаги чигалликни кучайтириб, руҳий оламидаги драматик ҳолатларни тобора жўшқинроқ оқимга солади. Ёзувчи учун ҳам муҳими Йўлчи қалбидаги муҳокама жараёнининг чуқурлашиб бориши ва ана шу жараёнда унинг инсонлик ғурурини тўла-тўқис тушуниб етишидир.

Инсонийликка зид бўлган кўриниш ва ҳолатлар қаҳрамоннинг ички ҳаётини албатта қўзғатиши, ларзага солиши табиий. Бу ҳол Йўлчи буржуа ахлоқи кўринишлари билан тўқнашганда (Нури, Салимбойвачча, Тантйбойваччаларнинг ахлоқсизликларида) янада ёрқин намоён бўлиб, Йўлчининг инсонийлик тушунчаси ва туйғуси чархланиб боришига имкон беради. Нурининг андишасизларча ҳаракати ва сўзлари уни ажаблантириб: «Ёпирай, бу қандай қиз экан! Уят-ҳаё қани? Бу чиндан тоғамнинг қизимикан, ё бошқа бир... тавба!» деган ички ўйга олиб келган бўлса, Салимбойвачча муккасидан кетган муҳит (ресторан эпизоди) ҳар жиҳатдан ўзига жуда ётлигини бу муҳитга тасодифан тушиб қолганида жуда аниқ ҳис этади. Кучли, «юзнинг терисини

шилгандай ачитаётган» изғирин, очлик бу муҳитдан кўра ёқимли туюлади, тилсиз жонивор билан ҳамдардлашишдан қалби таскин топади. Гантибойваччага «номаъқулчиликлар» асоси «пул кучи»да эмас, балки «пулдор акалар»да эканини айтишга журъат қилади.

Йўлчи бой даргоҳидаги барча кўргиликларга — оғир меҳнат, очлик, юпунлик, қалбига яқин бўлиб қолган кишилар фожиасининг таъсирига ҳам сабот билан чидаш беради. Аммо ноёб туйғунинг — севиш ва севилиш ҳуқуқининг барбод этилиши ички дардларини кучли тугёнга солади, қалбида мислсиз тўфон ясайди. Қаҳрамоннинг бу даврдаги руҳий ҳаёт оқими шиддатли тус олади. Бу ҳолатларни ифодалаш учун психологик воситанинг муҳокама типигадаги ички нутқ шакли кифоя қилмай қолади. Эндиликда қаҳрамон қалбида, руҳида жасоратнинг этилиши унинг хатти-ҳаракати, нутқига ҳам дадиллик, қатъийлик, кескинлик беради.

Қаҳрамондаги бу ўсиш эса руҳий олами ўзгаришидаги бир босқичнинг натижаси эди. Йўлчи маънавий-руҳий олами ривожигадаги бу босқич алоҳида эътиборга лойиқ. Бу ўринда Йўлчининг ташқи кўринишидаги белгилар, хатти-ҳаракат деталлари нутқнинг кескин ифодаси билан омухталашиб, асосий ниятни юзага чиқаришга кўмаклашади. Йўлчи қалбидаги чигаллик бартраф этилган, қариндошларга ишонч туйғуси нафрат билан алмашинган эди. Шу боисдан ҳам бу босқичда Йўлчининг ўйлари ўзининг психологик вазифасини бажариб, маълум нуқтага — портлаш даражасига келган эди. Икки қарама-қарши куч ўртасидаги руҳий — драматик тўқнашув шу тахлит этилади.

Асарнинг дастлабки саҳифаларида «қўл қовуштириб, таъзим билан салом берган», «сўзамол, бадавлат қари тоға»нинг ер ҳақидаги сўзларига чўчибгина эътироз билдирган қаҳрамоннинг эндиги ҳаракати ва сўзи руҳиятидаги ўзгаришларнинг ифодаси эди...

Йўлчи Мирзакаримбой олдида лоқайдлик билан тиз чўқади. «Улар бир-икки минут сукут қилиб бир-бирларининг ғазабли кўзларидан маъно қидиришди...

— Қаердасан, ҳароми? Бу ерда шунча ишни бувингга ташладингми? Сендай йигитни асрагандан кўппак асраган яхши!..

— Бақирманг, — деди хўмрайиб Йўлчи, — шу вақтга давр эшитдим, чидадим, энди-чи? Йўқ!

Мирзакаримбойнинг кўзларида заҳар ёниб кетди:

— Сенга бу тилни қайси қизталоқ берди!

— Зулмингиз берди!»

Йўлчи руҳий ҳаётининг кескинлашуви яна давом этади. Йўлчи энди одамлик қадр-қимматини, ғурурини тушуниб етган эди. У бойнинг пасткашлиги, тубанлигини очиқ айтишдан тоймайди: «Сачраб ўрнидан туриб, бойнинг олдига борди. Масхара ва киноянинг заҳрини кўзларида ёндириб қичқирди: — Бундан кўра гўнг титганинг яхши эмасми, кекса товуқ!».

Бой ўз зулми ва алдамчилигига яраша кечаги қаролидан яхшигина исёнкорлик «жавоб»ини олади. Аммо бу исёнкорлик ҳали Йўлчи онги ва руҳидаги ўсишнинг сўнгги босқичи эмасди. Йўлчи Салимбойваччани калтаклаш, Мирзакаримбойга нафратли сўзлар айтиш билан чекланиб қолгани йўқ, унинг руҳиятидаги безовталик туйғуси, ўч ҳисси тинмаганди. Йигит психологиясида яна бир силжиш рўй беради. У айб айрим бойларда эмас, меҳнат аҳлидан умрбод қулликни, тобеликни талаб этаётган зулмкорларда (миллатидан қатъи назар) эканини англаш даражасига етганди. Қаҳрамоннинг чойхонада «сарик полиция бошлиғи» билан тўқнашувда инсонлик қадрини балад тутиб, бўйин эгишни рад этгани қалбидаги улкан бурилишнинг оқибати эди. Турмада коммунист Петровнинг қазарий йўлланмалари Йўлчи психологиясидаги тўфонли жараёнларни ниҳоясига етказиб, «кучларига чин қаҳрамонлик майдонини кўрсатган», унда «одамлар орасига тезроқ кириш» ички талабини кучайтиради. Йўлчи психологиясидаги сўнгги ва энг юксак силжиш улкан воқеа асосида далилланади. У ўзбек халқининг Октябрь инқилоби арафасидаги миллий-озодлик қўзғолони йўлбошчиларидан бири сифатида намоён бўлади.

Кўринадик, Йўлчи характери, психологиясининг такомиллашуви маиший турмушнинг реал манзаралари ва ижтимоий ҳаётнинг йирик воқеалари билан чамбарчас боғлиқликда ҳал этилиши чуқур ҳаққонийлик касб этган. Йўлчи шахсининг асл моҳияти характернинг индивидуал ички дунёси тасвирида очиб берилган.

Демак, инсонни яхлит ҳолда тушуниш уни ички ва ташқи жиҳатдан бир бутунликда олиб, руҳиятининг турли ҳолатларини ҳаққоний ёрита билишни талаб этади. Шундагина руҳий ҳаётнинг пинҳоний, кўздан яширин қирралари киши кўз ўнгида жонли гавдаланади.

Ойбек «Қутлуғ қон» романида қаҳрамоннинг ички оламини, аҳвол-руҳиясидаги мураккаб жараёнларни реалистик акс эттириб, адабиётимиз хазинасига кучли

ва ўлмас типни ҳады этди. Унинг инсон дилини кашф этишдаги юксак маҳорати қалам аҳллари учун катта мактаб бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади.

ХУЛОСА УРНИДА

Инсон қалби сирларининг поёнига етиб бўлмайди. Негаки даврлар оша инсоннинг онги ва тушунчаси ўсиб-ўзгариб боргани каби, қалби ҳам ўзгариб боради. Ижтимоий ҳодисаларнинг тасвирида ўша давр кишилари маънавий-руҳий дунёсининг талқини ҳал этувчи аҳамиятга эга. Турли кечинмалар, ҳиссиётлар, фикр-ўйларгина характерга индивидуаллик, бадний асарга ёрқинлик беради.

Лекин инсон шахси ва табиатидаги айрим қирралар баъзан давр талабига кўра етакчи хусусият сифатида намоён бўлади. Октябрь инқилобининг дастлабки йиллари адабиётида инсон тасвирида унинг синфий мансублиги, ғоявий кураши етакчи хусусият бўлган, яъни тарихий воқеалар, йирик ўзгаришлар даврида характер кўпроқ ижтимоий жиҳатдан тадқиқ этилган.

Ўзбек реалистик прозасининг пайдо бўлиш ва ривожланиш даври бўлган 20—30-йилларда психологизм билан ижтимоийликнинг ички боғлиқлиги кучайди ва чуқурлашди. Характерларнинг психологик таҳлили алоҳида эмас, балки улар хатти-ҳаракатининг, ҳис-туйғуси, фикр ва ўйларининг ижтимоий негизларини англаш, изоҳлаш билан бирга олиб борилди. Ижтимоийликнинг чуқурлашуви психологизмни ҳам теранлаштирди. А. Қодирий, А. Қаҳҳор, Ойбек каби йирик санъаткорларнинг реалистик романларидаги кучли ва тўлақонли характерлар маънавий ва ижтимоий ҳаёт фониди қад тиклади.

Ҳар бир давр санъаткор олдига янги талаблар қўяди. Ҳозирги давр кишиси образини яратиш масъулияти ҳам янгича йўналишлар касб этган. Чунки давр ўтган сари инсон шахси янада мураккаблашади, бойиёди, индивидуал жиҳатлари ҳам ўзгаради. Ҳозирги кун адабиётида психологик тасвир масаласига эътибор ниҳоятда кучайганлиги инсон билан жамият муносабатларининг мураккаблашуви, шахс социал-эстетик қимматининг ўзгариши билан ҳам боғлиқ. Инсон эндиликда ташқи куч ё тақдирнинг, ёинки «жасорат битган», «тил кесилган» (А. Қодирий) даврнинг қули эмас. У маънавий ва моддий бойликларнинг ҳам яратувчиси, ҳам улардан

баҳраманд бўлувчидир. Замонамиз кишиларининг ички дунёси бойлиги, ният ва туйғуларининг олижаноблиги ҳозирги даврдаги асарларнинг асосини ташкил этаётганининг боиси ҳам шунда. Уларда давримизнинг илғор инсони ҳам ҳозирги кунимиз вакили, ҳам келажак элчиси сифатида намоён бўлмоқда. Бу инсонда замондошларимизда мавжуд хислатларгина эмас, эндигина пайдо бўлаётган янги бебаҳо фазилатлар ҳам юз кўрсатмоқда.

Ҳаётнинг илгарилаб боришида инсондаги руҳий мадад кучи ва маънавий потенциалнинг ҳал этувчи аҳамиятини чуқур англаган ва ҳаётнинг бу улкан қонуниятини бадний ижодга сингдира билган санъаткоргина сўз мулкида янгилик ярата олади.